

ELŐSZÓ

Mindnyájan tapasztaljuk, hogy nyelvünk folytonosan változik. A régi időkben is így volt ez: új szavak kerültek a nyelvbe, számos szó pedig feledésbe merült. A kihullott szavak a későbbi generációk tagjai számára elvesztettnek tekinthetők, hiszen ezek többé már nem részei a beszélők szókincsének. Az *Elvesztett szavaink kisszótára* olyan szavakat és magyarázataikat tartalmazza, melyek a korábbi évszázadokban ismertek voltak a magyar beszélők számára, mára azonban már ismeretlenül csengenek.

Nemzeti kultúránk legfőbb hordozója a magyar nyelv. Ez a Kárpát-medencében és a világon szétszóródva élő magyarok legnagyobb összetartó ereje: bátran kijelenthetjük, a magyar nyelv évezredek múltjával a legnagyobb hungarikum. Éppen ezért kötelességünk a felbecsülhetetlen és pótolhatatlan kincsnek egyrésről nyelvtanát újra és újra egyre korszerűbb módon leírunk, másrésről gazdag és változatos szókincsét különféle szótárakban folyamatosan leltározzunk.

A szótárak igen sokfélék lehetnek a szavakat magyarázó értelmező szótáraktól a szavak eredetét magyarázó etimológiai szótárakon át a szóisméltések elkerülését segítő szinonimaszótárakig. A TINTA Könyvkiadó az elmúlt több mint két évtizedben élen járt a magyar szókincs szótárba foglalásában. Az *Elvesztett szavaink kisszótára* egy jól átgondolt, eddig is számos kiemelkedő és újszerű szótárt létrehozó és megjelentető lexikográfai program keretében született meg.

1. AZ ELVESZTETT SZAVAINK KISSZÓTÁRA FORRÁSA

A szótár forrásaként BALASSA JÓZSEF nagyírú nyelvész 1940-ben két kötetben megjelent *Magyar értelmező szótára* szolgált. Ez a szótár nemcsak a 20. század első felének a nyelvhasználatában előforduló szavakat értelmezi, hanem bőségesen tartalmaz a régi nyelvből és a tájnyelvből is szavakat.

A *Magyar értelmező szótár* 28 000 címszót magyaráz, értelmez. A szótár a magyar lexikográfia egyik elismerésre méltó teljesítménye. BALASSA JÓZSEF az előszóban leírja, hogy a szótár összeállítása és szavainak gyűjtése során tanulmányozta irodalmunkat az első

zsengektől kezdve a legújabb korig, ill. a tájnyelv szavaiból is gyűjtött. Leírja továbbá, hogy célja „*Összekapcsolni a magyar szókincs jelenét a magyar nyelv múltjával*”. A szótárban a szerző különböző jelekkel látta el a szavakat: „A pusztán régi irodalmunkban található, de a mai használatból kiesett szók kereszt (+) által” vannak jelölve, „a tájszók csillag (*) által” vannak megjelölve. Az *Elvesztett szavaink kiegészítésére* összeállításánál BALASSA JÓZSEF szótárából elsősorban e fenti két jellel ellátott szavakat és szómagyarázatokat emeltük ki. Számos esetben az eredeti szótárban egy-egy szónak a több jelentése közül csak némelyik volt régies vagy tájnyelvi jelzetű. Természetesen ilyen esetekben a szónak csak a jelezett jelentéseit emeltük át jelen szótárunkba.

2. A SZÓTÁR SZÓCIKKEINEK FELÉPÍTÉSE

a) A címszó

A szócikkek élén a vastag betűvel szedett címszó áll. A szótárban összesen 6250 címszó található. Pl.:

fancsal (*népi*) **1.** Irigy, kaján. **2.** Kancsal, bandzsa.

invalidus (*idegen*) [latin] Hadirokant.

sajog (*régi*) Fénylik, ragyog; *sajog mint az arany.*

b) A homonimák

A magyar szótári hagyományoknak megfelelően a homonimák – azaz az azonos alakú szavak – felső indexszel vannak megkülönböztetve. Összesen 157 címszó van megkülönböztetve 1-es és 2-es homonimaindexszel, míg 19 címszót 3-as, 4 címszót 4-es homonimaindex követ.

alít¹ (*régi, népi*) ige Vél gondol, sejt.

alít² (*régi, népi*) ige (Az *al-szik* ige tövének származéka.) Elaltat; aléltatá tesz.

alít³ (*régi*) ige Elolt (főleg petróleumlámpát).

mál¹ Állat hasi része és bundája; *farkasmál, hiúzmál, hölgymál* (me-

nyétbunda); *nyúlmál, nyusztmál, rókamál*.

mál² (*régi*) **1.** Hegy lejtője; a part málja. **2.** Helynevekben: délnek fekvő hegyoldal; *Rózsamál, Hosszúamál* stb.

zsufa¹ (*régi, népi*) *fn* Fűszerezett lé a hús mellett.

zsufa² (*népi*) *mn* Elmosódott sárgás színű; *zsufafakó*.

c) A szóösszetételek jelölése a címszóban

A forrásként használt szótár az összetett szóból álló címszavakban jelöli a szóösszetételi határokat. A címszavakban a szóösszetételi határokat függőleges vonallal (|) mi is jelöljük. Pl.:

asztal|szőnyeg (*régi*) Asztalterítő.

pince|gádor A pince bejárata, a lejáró lépcső.

szíj|kés (*népi*) Kétnyelű vonó, húsló, faragó kés.

A szótár összesen 670 összetett szóból álló címszó esetében jelzi a szóhatárt.

d) A címszavak alakváltozatai

Több esetben a címszavak alakváltozatait is feltünteti a szótár, ezeknek az alakváltozatoknak a jelentése azonos, és legtöbbször csak néhány hangban térnek el egymástól. Pl.:

éledelmes, éledes (*régi*) Öreg, idős (ember).

málhál, málház (*régi*) Málhát rak (álatra), málhával megterhel (állatot).

monyas, monyos **1.** Tojós tyúk. **2.** Ménlő, csődör.

e) A címszó minősítései

A minősítések a címszavak után zárójelbe téve állnak. A minősítések a következők lehetnek: *átvitt* (136), *idegen* (708), *népi* (1790), *nyelvújítási* (110), *régi* (2790), *tréfás* (13). Pl.:

beglerbég (*régi*) [oszmán török]

A bégek bégje; magas rangú katoná, helytartó.

muszuj (*népi*) [román] Erdélyben:

széles, színes szegélyű, elül fölhajtott szoknya.

szivély (*nyelvújítási*) (A 19. század

közepén alkotta Döbrentei Gábor a *gemüt* magyarítására.) Maga a szó nem terjedt el, de ma is használatos a belőle képzett melléknév: *szivélyes* annyi mint: kedves, szíves.

f) A szófaj jelölése

A szótár abban az esetben, ha a megértést nagymértékben segíti, pl. a homonimapárok esetében, megadja a címszó szófaját. Az alkalmazott szófajrövidítések a következők: *fn*: főnév; *hat*: határozó; *ige*; *mn*: melléknév. Pl.:

ábráz¹ (*régi*) *fn* [szláv] Alak, forma, arc, kép.

ábráz² (*régi*) *ige* Alakít, formál. Mind a két jelentésben kihalt a mai nyelvből, csak a tovább képzett *ábrázat*, *ábrázol* alakok maradtak meg.

pillangó¹ (*régi*) *mn* A régi nyelvben: fénylő, csillogó.

pillangó² (*régi*) *fn* Apró, csillogó tárgyak (ruhán, lószerszámon).

szeret¹ (*régi*) *ige* (Erdélyi és székely szólásmód) Kínáláskor: *Tessék már szeretni az ételt; szeresse jobban.*

szeret² (*régi*) *fn* A régi nyelvben előfordul mint főnév is; *szeretnek szentségében él.*

Néhány esetben a szótárban nem a címszó, hanem a címszónak egy-egy jelentése kap szófajjelzést.

g) A címszó eredetének a jelzése

Az *Elvesztett szavaink kisszótára* azon kívül, hogy értelmezi a szavakat, számos esetben a szó eredetéről is rövid információt közöl. Ezek az etimológiai ismeretek szögletes zárójelben állnak. Pl.:

csép [szláv] Régi, ma már elavult gazdasági eszköz, fanyélre szíjjal erősített, könnyen mozgó fahenger v. falap, a csép hadarója; ezzel ütik ki a kalászból a szemet.

kotéria (*idegen*) [francia] Összetartó csoport (rendesen rossz értelemben).

tallér (*idegen*) [német] A cseh *Joaachimstal* bányavárosról elnevezett német ezüstpénz (*thaler*); a 16. századtól fogva volt forgalomban; *császártallér, körmöci tallér, egész v. ezüstittallér, cigány tallér* (hamis tallér).

A szótárban az alábbi szóeredetek vannak feltüntetve. A szám mutatja, hogy hány címszó mellett található az adott etimológiai jelzés (a kérdőjel a bizonytalan eredetet jelöli):

angol 8; arab 9; arab-spanyol 1; arab-török 4; asszír-görög 1; cigány 4; egyházi latin 3; francia 51; francia-német 43; görög 47; görög-latin 9; görög-német 2; hazai latin 3; héber 1; holland 2; indiai 1; ír 1; középfelnémet 3; latin 274; latin-német 24; maláji 1; német? 4; német 227; ófrancia 2; olasz? 2; olasz 58; orosz 1; oszmán török 4; osztrák-német 4; perzsa 2; román 27; spanyol 2; szláv? 3; szláv 192; török? 4; török 54; török-szláv 5

A szótár néhány esetben hosszabban mutatja be a címszó eredetét. Idegen eredet esetén feltünteti a forrásnyelvi szóalakot és az eredeti jelentést is. Nyelvújítási szó esetében a szó alkotóját és a szó elterjedtségét is megadja. Pl.:

almárium (*népi*) Középkori latin szó (*armarium, almarium*), annyit mint:

szekrény. Egyes vidékeken van *fali almárium* is.

dendi (*idegen*) (Az angol *dandy* szóból.) Jól öltözködő, külsejére sokat adó egyén.

udvar|képes A német *hoffähig* fordítása. Aki hivatalos udvari ünnepélyeken részt vehet.

fény|írás (*nyelvújítási*) A fényképezésnek a 19. század közepén csinált, de azóta elhagyott elnevezése. A fényképész műtermét egy ideig *fényirdá*-nak is nevezték.

téglány (*nyelvújítási*) Rossz képzésű geometriai műszó; ma már nem használják; helyesen: *téglalap*.

tollnok (*nyelvújítási*) A 19. század elején csinált rossz szó az irodai alkalmazott részére. Ma már nem használatos.

h) A szakterületi minősítések

Az *Elvesztett szavaink kisszótára* hozzávetőleg félszáz alkalommal jelzi a címszó használatának szakterületét. A szakterületi minősítések kiskapitális betűvel vannak szedve. A szótárban található szakterületi minősítések a következők: ÁLLATTAN, KATONAI, KERESKEDELMELMI, MŰSZAKI, NÖVÉNYTAN, ORVOSI.

i) A jelentések megadása

A szótár szócikkeinek központi része a címszavak jelentésének a megadása.

A címszónak gyakran egyetlen jelentése van. Pl.:

ember|nyom (*régi*) Emberkor, emberöltő; *négy embernyom elmúlva*.

lukna (*régi*) [szláv] Régi gabonamérték.

tudor (*nyelvújítási*) (A doktori cím magyarítására alkotta Bugát a 19. század elején *tud* és *úr* összevoná-

sából). Hivatalosan sokáig használták, ma már sehol sem használják.

Amennyiben a címszónak több jelentése van, azok vastag betűvel szedett sorszámmal vannak egymástól elkülönítve. Pl.:

bitang (régi) **1.** Első és eredeti jelentése a régi nyelvben: zsákmány, zsákmányolás. További jelentése: váltságdíj. **2.** Régi és mai jelentése: gazdátlan, kóborló: *bitang jószág, bitang ló, marha*. **3.** (átvitt) Haszontalan, gonosz, elvetemedett ember; *bitang módon viselkedik*.

deák (régi) **1.** Egyházi fokozat: *diaconus*. **2.** Latin műveltségű, tudós (íródeák). **3.** A 16. századtól kezdve: tanuló; ma csak középiskolai tanuló. **4.** Régebben, még a 19. század elején is; *deáknyelv, deák szó, annyi mint: latin nyelv; deákul tud: latinul tud*.

martalék (régi) **1.** A régi nyelvben: kisebb harc, csetepaté. **2.** Zsákmány, préda; *vmit martalékul dob, vet; martalékává lesz*.

j) A jellegzetes szóösszetételek, szókapcsolatok feltüntetése

Az *Elvesztett szavaink kyszótára* nemcsak megmagyarázza a régies, népies szavakat, hanem példákat is hoz az olyan szóösszetételekre és szókapcsolatokra, amelyekben a címszó szerepel. Ezeket a szótár dőlt betűvel közli. Pl.:

dél|szín (régi) Déli világosság; *fényes nappal délszínben; délszínben sem látja a vak a világosságot*. Szólások: *délszínre jön vmi: kiderül, napfényre jön; délszínre hoz vmit: kiderít vmit*.

marha (régi) Eredetileg nemcsak négylábú állatot jelentett, hanem bármiféle jószágot, vagyont, árut; *ajándékmарha, aranymarha, ezüst-*

marha, lábasmarha, ruhamarha, sertésmarha, szarvasmarha, vágómarha stb. Elvont fogalomra is használták: *Nincs e világon drágább marha a mi lelkünknel.*

sokadalom (*régi*) A régi nyelvben és a nép nyelvében: vásár; *országos sokadalom*; *borsokadalom*: borvásár; *könyvsokadalom*: könyvvásár.

k) Szólások a szótárban

A *Elvesztett szavaink kisszótára* hozzávetőleg 50 esetben közöl olyan szólásokat, beszédfordulatokat is, amelyekben a címszó szerepel. Pl.:

ige² (*népi*) Három szál fonal a motolán. Szólás: *Csak az ige tartja* (hogy el nem szakadt): kevés híja.

locs (*régi*) Mocsár, híg sár; ikerszó: *locspocs*. Szólások a régi nyelvben: *Minden lében locs*: mindenbe bele-szól. *Locsból pocsba lépett*.

ségó (*népi*) (Székely tájszó.) Ilyen szólásokban használatos: *ségóba vesz, szed vkit*; ráncba szed, kérdő-re von, megdorgál.

3. AZ ELVESZTETT SZAVAINK KISSZÓTÁRA JELLEGE ÉS CÉLKÖZÖNSÉGE

Az *Elvesztett szavaink kisszótára* minden magyar anyanyelvű olvasó számára készült. Hasznos a régi irodalmi alkotások – legyen az próza vagy vers – olvasásakor, mert segítséget nyújt a feledésbe merült szavak értelmezésében, jelentésüknek felismerésében. A szótár iránymutató a nyelvművelés számára, mert bemutatja, hogy napjaink szóhasználatával szemben milyen változatos, színes volt a korábbi századok magyar nyelvének szókinccse.

A *Elvesztett szavaink kisszótára* célja, hogy az érdeklődők számára felmutassa azokat a magyar szavakat, melyek nyelvünkben a korábbi századokban használatosak voltak, de mára már ismeretlenül csengenek a magyarul beszélők számára. Egy-egy mára kiveszett és kihalt szónak a használata lehetett széles körű és hosszú idejű. De

szótárunk tartalmaz olyan szavakat is, melyek a 19. század nyelvújítási és szómagyarítási lázában éppen csak megszülettek, de nem tudtak gyökeret verni nyelvünkben.

A szótár szerkesztőjének, összeállítójának célja többek között az, hogy megmutassa, hogy szókincsük elemei, a magyar szavak nem örök életűek. Gyakran egy-egy ma már nem használt régi tárgy vagy eszköz neve feledés merül. A hagyományos paraszti kultúrának a 20. század végére végbemenő szinte teljes eltűnésével, ennek az életmódnak jellegzetes és ezzel kapcsolatos szavai ismeretlenné váltak.

A szerkesztés során folytattuk a tudományos alapokon nyugvó ismeretterjesztő magyar szótárírást. A szótár a 6250 szaván keresztül felvillantja, hogy milyen más szavakat használtak elődeink, mint mi.

A szótár az értelmező szótári feladaton túl igen sok szónak bemutatja az eredetét is, feltűnési származását. Csodálkozással figyelhetjük meg, hogy a hajdan használt szavak milyen sok nyelvből, gyakran hosszú utat megtéve kerültek a magyar nyelvbe.

A szótár lapozgatása és olvasgatása arra is jó, hogy rádöbbenjünk a magyar nyelv szavaiban – mint lehetőség – rejlő kifejezési változatosságra. Felfigyelhetünk egy-egy szó esetében, hogy „igen, így is mondhatnánk ma”, ahogy a szótárban most olvassuk. Elgondolkozhatunk, hogy nyelvünkben egy-egy szónak vajon miért a mai formája él a szótárban található szóalakkal szemben.

A szótár azt is bemutatja, hogy egy-egy ma is használt szónak a régiségben lehetett olyan jelentése, amely mára már teljesen kiveszett a köztudatból. Ezzel rádöbbsen, hogy gyakran egy-egy szó nem úgy veszik ki a nyelvünkből, hogy maga a szó eltűnik, hanem a változás az akár napjainkig tovább élő szónak csak egyik vagy másik jelentését érinti.

Az *Elvesztett szavaink kisszótára* a magyar tudományos nyelvi ismeretterjesztés legnemesebb hagyományait folytatja. Mindazok számára izgalmas és hasznos, akiket érdekel nyelvünk és ezen belül a szavak és a szójelentések története. Érdekes azoknak, akik örömmel gondolkodnak el és morfondíroznak szavainkról. A szótár sok kultúrtörténeti és művelődéstörténeti ismeretet is rejt, hiszen olyan hajdani tárgyaknak, eszközöknek a nevét és leírását is tartalmazza, melyek ma már csak múzeumokban láthatók. A tárgyak nevei mellett számos olyan cselekvésnek, népszokásnak, gyermekjátéknak – ha nem is részletes, de a megértéshez elegendő – leírását tartalmazza a jelen szótár, melyet olvasva az érdeklődő egy több

száz évvel ezelőtti világban találja magát. Ehhez az időutazáshoz nyújt segítséget az *Elvesztett szavaink kisszótára* mindazoknak, akik veszik a fáradságot és elmélyülnek a szótár szavainak böngészésében.

Az *Elvesztett szavaink kisszótára* a közelmúltban – szintén a TINTA Könyvkiadónál – megjelent másik két szótárral, a *Régi szavak kisszótárával* (2023) és a *Kihalt szavak kisszótárával* (2024) trilógiát alkot. Mind a három szótár, ha mindegyik egy kicsit más szempontból is, de a régi magyar nyelv szavait leltározza és mutatja be.

Forrás

BALASSA JÓZSEF: *A magyar nyelv szótára*. I. kötet A–K, II. kötet L–Zs. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1940.

A szótártrilógia kötetei

Régi szavak kisszótára – A régi világ 3600 kihalt, kiveszőben lévő és nehezen érthető szavának magyarázata diákoknak. Szerk: KISS GÁBOR, TINTA Könyvkiadó, Az ékesszólás kiskönyvtára 91. Budapest, 2023.

Kihalt szavak kisszótára – Nyelvünkben eltűnt 7650 szó, szójelentés és szókapcsolat magyarázata. Szerk: KISS GÁBOR, TINTA Könyvkiadó, Az ékesszólás kiskönyvtára 92. Budapest, 2024.

Elvesztett szavaink kisszótára – A magyar nyelvből évszázadok alatt kiveszett 6250 szó és szójelentés bemutatása és magyarázata. Szerk: KISS GÁBOR, TINTA Könyvkiadó, Az ékesszólás kiskönyvtára 93. Budapest, 2025.